

Landsknægte i dansk tjeneste

– Hvordan de danske konger så på brugen af landsknægte i den danske hær

Af Nicolai Knudsen

Da kong Frederik 2. den 11. december 1564 i Nyborg fremlagde sin store militærreform »Krigsordningen for det danske krigsfolk«, var store dele af paragrafferne i reformen blevet til eller opstået på baggrund af brugen af lejesoldater i den danske hær. Størstedelen af disse lejesoldater var de såkaldte landsknægte. Landsknægte var tyske lejesvende, som var kendt for deres kampfærdigheder og for deres brutalitet såvel under krig som i fredstid, hvor de kunne være til stor gene for lokalbefolkningen. Befolkningen var heller ikke i tvivl, når landsknægtene kom til byen, da de var klædt som ingen andre soldater i perioden 1400- til 1600-tallet. Det var en ren parade af farver, fjer og smykker, når de gik rundt i byen. En forestilling der næsten kunne være karnevalet i Rio de Janeiro værdigt i dag. Landsknægtene var i årene op til, under og efter Reformationen næsten fast inventar i den danske hær. De danske regenter og hærførere ville have svært ved at forestille sig en solid og stærk dansk hær uden brug af landsknægte. De konger, der især brugte landsknægtene, var Kong Hans (1481-1513), Chri-

stian 3. (1536-1559), Frederik 2. (1559-1588) og Christian 4. (1588-1648). Alle fire vigtige skikkelser i den danske krigshistorie, men også i Nyborgs lokalhistorie. Men hvorfor bruge fremmede lejesoldater i stedet for danske tropper? Hvad kunne de tilbyde, som var så specielt? Lejesoldater var ikke kendt for at udvise den største loyalitet over for deres arbejdsgiver og hans undersætter, så hvorfor bruge dem?

Der kan stilles mange spørgsmål om brugen af landsknægte i dansk tjeneste, men det er aldrig rigtigt blevet gjort. Der findes utallige bøger og artikler om landsknægte og deres liv, hvordan tyske kejsere, franske konger og andre udenlandske magthavere forholdt sig til dem og brugte dem, men der er få danske studier om, hvordan det forholdt sig med deres danske arbejdsgivere. Det tætteste, vi har på dette, er en bog skrevet af den danske officer og militærhistoriker E.O.A. Hedegaard. Desværre er bogen stærkt farvet af et moderne syn på, hvad en lejesoldat er. Negativt ladede ord som *sjælelig Bankerot* bliver brugt om lejesolda-

terne.¹ Den negative indstilling til landsknægtene er tydeligvis farvet af de lejesoldater, der blev brugt i krigen i tredjeverdenslandene efter 2. verdenskrig. Her kan nævnes borgerkrigen i Congo, hvor udenlandske lejesoldater tog del i drab både på soldater og civile. Det kan heller ikke udelukkes, at Hedegaards syn på landsknægtene og deres tyske oprindelse også er præget af en negativ holdning til tyske soldater i det hele taget efter den tyske besættelse af Danmark under 2. verdenskrig.² Der mangler derfor en mere grundig og moderne undersøgelse af landsknægtenes betydning og rolle i Danmark i 1500- og 1600-tallet. Det er baggrunden for denne artikel. Jeg vil undersøge synet på brugen af lejesoldater i Danmark. Hvem var de, og hvad var deres historie? Efter en introduktion til landsknægtenes historie vil jeg give en beskrivelse af de danske konger, deres brug af landsknægte og landsknægtenes ophold i landet fra slutningen af 1400-tallet til begyndelsen af 1600-tallet med særligt hensyn til Nyborg, der spiller en ikke ubetydelig rolle for den større historie.

Landsknægtene

For at forstå landsknægtene må man forstå den tid, de levede i. Der har blandt historikere været en tendens til at se landsknægtene ud fra et mere moderne syn, hvilket har farvet vur-

deringen af dem. Så før vi kan se nærmere på landsknægtene og deres forhold til Danmark, skal vi dykke ned i forhistorien og nogle af myterne om landsknægtene.

Lejesoldaternes historie kort fortalt

Lejesoldater var ikke noget nyt i middelalderen og renæssancen. Der havde i mange tusinde år eksisteret soldater, der ikke kæmpede for en stat, konge eller en religion, men for dem, der bød højest. I antikken var lejesoldater en fast del af den romerske hær. Det romerske imperium var aldrig blevet så stort og mægtigt uden brug af lejesoldater.

Men i middelalderen, da nye magtstrukturer blev bygget op, passede lejesoldaterne ikke ind i idealet om det feudale kristne samfund. Lejesoldaterne var stadig en fast del af enhver hær og blev brugt ligeså meget som i antikken. De skabte en ustabilitet i samfundet, da de ikke var loyale over for den lokale hertug, men for hvem som helst. Deres plyndringer og voldtægter af lokale kristne passede ikke ind i de kristnes staters tankegang om den retfærdige krig.³ Et godt eksempel på dette er, hvordan pavestolen i 1100-tallet var stærkt imod kristne lejesoldater, der støttede kirkens fjender, herunder de kætterske katharer i Sydfrankrig.⁴ Pavestolen brugte selv lejesoldater, hvilket var i orden. Det var det med, at

fjenden også brugte dem, som var noget værre noget.

Til det store kirkemøde *Det 3. Laterankoncil* i 1179 blev der bl.a. besluttet: »overtagelse eller beslaglæggelse af kirkelige ejendele, som er foretaget af disse skismatikere eller af lægfolk, manglende al gyldighed, skal vende tilbage til kirken uden yderligere kompensation. Hvis nogen handler imod dette, lad ham vide, at han er ekskommunikeret.«⁵ Kirkens fjender (i denne sag katarer) var blevet ekskommunikeret, og alle, der hjalp dem, ville lide samme skæbne. Et stempel som dette betød total udelukkelse fra samfundet. Dette var et forsøg for pavestolen på at kontrollere brugen af lejesoldater. Men ak, det hjalp på ingen måde. Der

forsatte med at komme lejesoldater til Sydfrankrig og senere til Norditalien, hvor de i middelalderen blev kendt som *masnada*. De var kendt for at plyndre det nordlige Italien utallige gange og kom hovedsagligt fra de tyske områder. Pave Urban V (1310-1370) så *masnadaerne* som ukristelige og hedninge. Dette kulminerede i den pavelige bulle *Clamat ad nos* fra 1366, som ekskommunikerede alle europæiske lejesoldater og deres anførere. Dog uden held.⁶

Lejesoldaterne fortsatte stadig med at blive brugt af og imod kristne fyrster igennem hele middelalderen til trods for den gentagne kritik. Niccolò Machiavelli (1469-1527) beskrev i sit værk, *Fyrsten*, sin holdning til brugen

Figur 1. Landsknægten Urs Grafts tegning Schlachtfeld. En blodig slagmark, hvor to landsknægtekompagnier møder hinanden. Foto: Kunstmuseum Basel.

af lejesoldater. De var uden disciplin, de var illoyale kujoner og tænkte kun på penge.⁷ Man kunne tro, at en af tidens vigtigste bøger ville få en indvirkning på brugen af lejesoldater, men nej. Det fortsatte som før.

Brugen af lejesoldater eksploderede, efter schweiziske lejesoldater besejrede burgundiske riddere i Slaget ved Nancy i 1477. I dette slag blev det bevist, at et veldisciplineret fodfolk kunne vinde over periodens bedst trænedede og udrustede modstander, nemlig ridderen til hest. Den tysk-romerske kejser Maximilian 1. (1459-1519) ville derefter også have et stærkt fodfolk, der kunne måle sig med det schweiziske. Disse soldater skulle være af landets knægte, og deraf kom navnet landsknægte.⁸ Da de kom fra de tyske provinser, var tanken, at de skulle være underlagt kejseren, men det viste sig at være sværere at udføre i praksis. Lynhurtigt begyndte kompagnierne at leje sig ud til den højstbydende herunder kejserens ærkerival, det franske kongehus. Fra England til Rusland og fra Castilien til Danmark kunne man nu finde landsknægtene. De blev i 1500-tallet lynhurtigt ryggraden i de fleste staters hære. Det var derfor ingen overraskelse, at de deltog i næsten alle de store krige i denne periode fra felttogene i Italien, der førte til plyndringen af Rom i 1527, over Grevens Fejde i 1533-36 og kampen om magten i Danmark til Trediveårskrigen i 1618-48.

I 1800- og 1900-tallet begyndte historikerne at interessere sig for landsknægtene og deres karakter. Hvem var disse mennesker, der villigt deltog i nogle af senmiddelalderens og renæssancens voldsomste kampe? Det store spørgsmål var også, hvordan de kunne kæmpe imod deres religion og stat for penge. Den tyske romanforfatter Gustav Freytag (1816-1895) beskrev detaljeret Trediveårskrigen rædsler og malede et stærkt billede af landsknægtene som krigens store syndere og som umoralske mennesker.⁹ Den engelske historiker Cicely V. Wedgwood (1910-1997) var enig, da hun skrev »*Hærene blev rejst uden hensyntagen til race eller religion, det var samfundets udstødte eller overskudspopulationen fra de overfyldte distrikter*«. ¹⁰ Man forestillede sig, at lejesoldaterne kom fra de svageste sociale og økonomiske lag i samfundet; at det var de arbejdsløse, de kriminelle, de yngste børn i en stor søskendeflok, som meldte sig i et landsknægtekompagni. Lige før 2. Verdenskrig skrev den tyske officer og historiker Eugen von Frauenholz (1882-1949) simpelthen, at lejesoldathæren i midten af 1600-tallet var degenererede mennesker.¹¹ Mange af disse forestillinger har holdt ved længe, når man læser den moderne litteratur om landsknægtene. Men det er begyndt at ændre sig. Det er problematisk bare at beskrive en hel gruppe af mennesker som socialt svage, degenererede, ond-

skabsfulde osv., når kilderne giver et helt andet billede. Historikeren Nikolas Maximilian Funke skriver i sin ph.d.-afhandling, at »forestillingen om, at en hel socioprofessionel gruppe som militæret burde falde ud af den sociokulturelle ramme så omfattende som forestillingen beskriver dem som »ireligiøse«, »ugudelige«, u-kristne« osv. virker for let og udifferentieret til at bære kraft. Hvorfor ville hundredtusindvis af mænd og kvinder fravige det fælles verdensbillede blot på grund af deres erhverv?»¹² De utallige kilder, vi har fra 1500-tallet, viser, at mange landsknægte havde en profession som håndværker og havde hus, kone, børn samt status i deres lokale samfund. De meldte sig ind i kompagnierne med udsigt til relativ hurtig økonomisk gevinst samt muligheden for at rejse rundt i Europa.

Landsknægtene var som alle andre mennesker mere komplicerede end som så. Verden er ikke sort og hvid. Et af de spørgsmål, der stilles om landsknægtene, er, hvordan de kunne kæmpe for skiftevis katolikkerne og lutheranerne i 1500-tallet, som de bl.a. gjorde under Grevens Fejde i Danmark. Et svar på dette er, at det religiøse landskab i Tyskland på reformationstiden var et kludetæppe. Protestanter, lutheranere, katolikker, calvinister og andre levede side om side. Det var ikke unormalt, at en tysk landsby havde flere forskellige kirker.¹³

Men for eliten var det langt mere sort og hvidt, og det har for adlen

været uforståeligt, hvordan disse soldater har kunnet kæmpe sammen med kættere imod deres trosfæller. For landsknægtene var regimenterne bare en afspejling af deres lokalsamfund. Det ville svare til at spørge, hvorfor den katolske slagter solgte sit kød til sin lutheranske nabo.

I forhold til spørgsmålet om hvorvidt de var mere voldelige end andre, skal man huske på, at det var en voldelig tid. De fleste gik med våben, og mord var ikke unormalt. Et godt eksempel på dette er en retssag fra 1582 i Helsingør. Her mødte en murermester og hans svend en tørmester og hans svend. De kom op at skændes over en manglende betaling. Det hele endte med, at begge mestre trak våben. Den ene trak et sværd, og den anden trak en økse. Murer-svenden prøvede at skille parterne med sit spyd. Da tørmestersvenden så dette, tog han sin økse og gik løs på den anden svend, som smed spyddet og i stedet dolkede den anden svend med sin kniv.¹⁴

Sådan en historie kunne lige så let have forgået blandt landsknægte, og sådanne historier findes også. De bliver bare husket bedre, da historien passer bedre på en flok garvede og voldsomme soldater end på nogle almindelige håndværkere. Landsknægtenes renommé som voldsomme og hærgende skyldes også, at en del af deres løn var, at de måtte leve af

landet. Plyndring var simpelthen en del af deres sold og af deres underhold, mens de var i felten. Pengene blev brugt til opsparing, udrustning, kroophold og især på farvestrålende klæder, der gav landsknægtene deres unikke særpræg.

Udstyr

Man var ikke i tvivl, når en landsknægt kom til byen. De færreste havde en flot rustning, men gik i stedet klædt i stort, puffet og farvestrålende tøj. For landsknægtene var tøjet en måde at vise sig frem på. Andre borgere ville aldrig have fået lov til at gå i sådanne farver og stoffer grundet europæiske fyrsters love om, hvilke stænder, der måtte gå i hvilke farver og klæder. Ligeså ville de aldrig i et normalt liv have haft råd til at gå i silke og fine nederlandske klæder. Men grundet den gode hyre samt det, de tjente ved plyndringer, var dette nu en mulighed. Lovene om klæder skulle de ikke tænke på, da kejseren havde givet dem tilladelse til at gå klædt, som de ville, da de levede et kort og brutalt liv.¹⁵ Derfor blev deres dragter nu et symbol for dem. Jo flere former for stilarter, stoffer og farver, de kunne klæde sig i, desto bedre. Som et barn i en slikbutik, sådan var landsknægtene med deres tøj. Godteposen blev fyldt helt op. Det er derfor en ren fornøjelse at se på de mange malerier og tegninger af landsknægte. En sådan blanding

af stilarter ser man ikke mange andre steder.

Når man indskrev sig i et kompagni, skulle man selv betale for sit udstyr. Derfor var det ikke bare noget, en fattig mand fra Preussen kunne gøre. Han skulle have en form for startkapital. Det vigtigste var våbnet, rustningen kom senere. Det primære våben var en pike. En pike er et ekstremt langt spyd på mellem 3-7 m. Tanken var, at soldaterne stod i tæt

Figur 2. Det klassiske landsknægtesværd Katzbalger med skede. Foto: Tøjhusmuseet.

Figur 3. De detaljer, der blev lagt i sværdet, vidner om den prestige og ære, man lagde i genstanden. Foto: Tøjhusmuseet.

Figur 4. Urs Grafs flotte tegning af landsknægte på en kro. Døden danser lystigt i venstre side. Foto: Wikimedia Commons.

formation og nærmest lignede et pindsvin med piker stikkende ud mod fjenden. Derudover var der andre landsknægte, som var udstyret med hellebarder, armbrøster og senere krudtvåben. Deres opgave var at stå i siderne og lave rav i fjendens formation.

Det mest ikoniske våben for landsknægten var hans sværd *Katzbalgeren*. Et meget tungt og kluntet sværd, som dog stadig var flot smedet med små unikke detaljer. Datidens tegnere gjorde en stor dyd ud af at vise, at hvis man tegnede eller malede landsknægte, så havde de en katzbalger på sig. Et eksempel på dette er den schweiziske urmager, tegner og lands-

knægt Urs Grafts (1485-1528) flotte tegninger, som bruges i denne artikel. Hans tegninger giver nogle af de bedste beskrivelser af livet som landsknægt med en blanding af morbid humor, ironi, voldsomhed og en ærlighed, som giver et unikt indblik i landsknægtenes liv.¹⁶

Organisation

Et kompagni var styret af et stærkt hierarki. Der var variationer fra kompagni til kompagni, og lønnen varierede selvfølgelig også, men hvis man skulle lave en grov udgave af hierarkiet, så det således ud for oberstens stab¹⁷:

Tysk	Dansk oversættelse	Løn i Gylden
Feldobrist	Feltoberst	400
Locotenent	Løjtnant	100
Kaplan	Feltpræst	12
Schreiber	Skriver	24
Wachtmeister	Vagtmester	40
Quartiermeister	Kvartermester	40
Proviammeister	Proviantmester	40
Feldscher	Kirurg	40
Feldarzt	Læge	40
Trommenschlager	Trommeslager	8
Pfeiffer	Fløjtespiller	8
Dolmetscher	Oversætter	8
Kock	Kok	8
8 Trabant	Livvagter	4 hver
Hurenwebel	Horesergent	12
Fuhrknecht	Spejder	4

Under obersten var der så regimenterne. Hvert regiment var opbygget således:

Tysk	Dansk oversættelse	Løn i Gylden
1 Hauptmann	Kaptajn	40
1 Leutnant	Løjtnant	20
1 Fähndrich	Fændrik	20
1 Kaplan	Feltpræst	8
1 Feldwebel	Oversergent	12
1 Führer	Spejder	4
1 Fourier	Logistikmester	4
2 Webel	Sergent	4
2 Trommenschlager	Trommeslager	4
2 Pfeiffer	Fløjtespiller	4
2 Trabant	Livvagt	4
1 Dolmetscher	Oversætter	4
1 Hauptmanns Junge	Kaptajnens dreng	4
1 Fähndrichs Junge	Fændrikkens dreng	4
1 Hauptmanns Kock	Kaptajnens kok	4
1 Resiger Knecht	Rytter	4
400 Landsknechte	Landsknægte	3,2

Derudover var der også *Profoss*, som fungerede som militærpoliti, *Schtheiss*=Major, *Gemeinwebel*, som havde ansvaret for disciplinen, og *Freimann*, som var bødlen.

Blandt de menige landsknægte var der også *Doppelsöldener*. Disse soldater modtog den dobbelte hyre for til gengæld at droppe de primære våben og kæmpe med tohåndssværd. Deres opgave var at prøve at bryde fjendens formation ved et dristigt angreb og skabe panik. Da risikoen for at dø var

langt større ved sådan et angreb, fik de derfor også den dobbelte løn.¹⁸

Der kunne også være artillerister og rytteri i et landsknægteregiment. Men hovedsageligt var det fodfolk.

Til hvert regiment hørte også felt-skøger. Feltskøger var groft sagt soldaternes koner, kærestes og, i de fleste tilfælde, prostituerede som fulgte regimentet. Det var derfor vigtigt, at der var regler for, hvordan de skulle behandles. Den tyske soldat og militærstrateg Leonhard Fronsperger skrev

Figur 5. To landsknægtekompagnier i drabelig nærkamp. Det ene kompagni har lykkedes med at bryde fjendens formation. Tegnet af Hans Holbein den Yngre i starten af 1500-tallet. Foto: Wikimedia Commons.

i 1573 bogen *Kriegsbuch*. Denne bog ses som en af de vigtigste militærstrategiske bøger fra 1500- og 1600-tallet. Her blev det beskrevet i detaljer, hvordan et godt kompagni skulle opbygges. Han havde skrevet flere bøger før denne, herunder en bog til den tyske kejser i 1564. I *Kriegsbuch* nævnes, hvad kvindernes rolle var. De skulle tage sig af rengøring, mad, tøjvask, pleje af de syge og sårede osv. Hvis de var ulydige, måtte man slå dem med en stok på ca. en arms længde.¹⁹ Disse feltskøger hørte under det, der blev kaldt *Tross*.²⁰ Trodset var, hvor civile i kompagniet holdt til. Ved siden af skøgerne, konerne og kæresterne var der også børn, købmænd og håndværkere i trodset. Der

var selvfølgelig soldater, der tog sig af trodset. Øverst var *Proföss*, som havde ansvaret, men den daglige gang blev styret af en *hurenwebel* – horesergenten. Det var hans ansvar, at der var ro og orden i trodset, og han fik derfor næsten fire gange mere i løn end en menig soldat.²¹

Det var efter sådanne præmisser, at landsknægtenes regiment var opbygget og udstyret, og det var præcis sådanne regiment, der kom til Danmark, når de danske konger skulle bruge dem. Et af de første landsknægtereregiment var *Die Schwarze Garde* – Den Sorte Garde. Dette regiment blev brugt i kong Hans' regeringsperiode og var et af de første regiment på dansk jord.

Den Sorte Garde

Den Sorte Garde var et landsknægterregiment, der blev grundlagt i 1488 som et af de første.²² Historikere anslår, at regimentet har talt ca. 4000 mand. De fleste af soldaterne kom fra Holland og Frisland, og fra omkring 1495 var regimentets kommandør Thomas Slentz († 17. februar 1500). Hvordan regimentet fik sit navn, er der mange bud på. Det mest plausible er, at regimentet gentagne gange kæmpede i Sachsen. De saksiske farver er gul og sort, og man kan derfor forstille sig, hvorledes der har været et utal af faner i denne kulør. En anden forklaring kan være, at den sorte farve var kostbar, og at landsknægtene simpelthen bar sort. Det kunne også bare være, at man under oprettelsen fandt navnet spændende og sejt. Det vides desværre ikke.

Vi ved dog, at kong Hans brugte det under sit felttog mod Ditmarsken.²³ I februar 1500 ville kong Hans undertvinge det uafhængige bondesamfund Ditmarsken og få ditmarskerne til at anerkende ham som deres hertug. Dette felttog ville både udvide hans territorium og sætte en stopper for især Sveriges trang til selvstændighed. Det var derfor vigtigt, at denne krig hurtigt blev overstået. Han drog af sted med over 10.000 mænd, herunder Den Sorte Garde og en del adelige ryttere. Ditmarskens hær bestod af 6.000 bondsoldater, som havde trukket sig tilbage i den sumpede marsk. Derfor

kunne kong Hans hurtigt indtage Ditmarskens hovedby Meldorf. Det var begyndt at regne og sne, men kongen ville ikke blive i byen. Det var for dyrt at vente med den lejede Sorte Garde.

Dette var en katastrofal fejl. Bønderne kendte området langt bedre end kong Hans og hans tropper. De oversvømmede marsken og angreb kongens hær. Kongens hær led store tab, både af menneskeliv og af klenodier, herunder den originale Danebrogsfane, der efter legenden var faldet fra himlen under korstoget i Estland i 1208 eller 1219.²⁴

Den Sorte Garde mistede over 800 mænd herunder Thomas Slentz. Derefter hørte man ikke fra Den Sorte Garde i 14 år, hvor den dukkede op i Sachsen igen. For kong Hans var det dog ikke sidste gang, han brugte landsknægte.

Slaget ved Elfsborg og Adlen

Efter fiaskoen i Ditmarsken så svenskerne deres snit til at forlade Kalmarunionen. Kong Hans måtte straks erobre det tabte tilbage. Der skulle bruges soldater og mange af dem. Tusindvis af landsknægte blev fragtet til Danmark og Norge for at kæmpe imod svenskerne. En af disse mænd var Paul Dolstein. Han kom fra Torgau i Sachsen og havde levet som brobygger, før han drog i krig. Heldigvis for os, førte han dagbog. Vi ved, at han kæmpede i Holland i 1491. Her

blev han såret og tog derefter hjem til Torgau og byggede broer igen. Men i 1502 finder vi ham i Norge som landsknægt.²⁵ Den øverste leder af felttoget fra Norge mod Sverige var ingen anden end kong Hans' søn Christian (den senere Christian 2.).

Den 14. juli angreb Christian borgen Elfsborg. Paul Dolstein skrev i sin dagbog følgende om slaget. »Vi var 1.800 tyskere, og vi blev angrebet af 15.000 svenske bønder. Gud gav os sejren, og vi slog de fleste ihjel. Vi bar alle bryst- og rygplader, hjelme og armbeskyttelse, og de havde armbrøster og gode spyd lavet af sværd. Efterfølgende adlede Kongen af Danmark os alle og gav os stor ære og betalte os godt og lod

os tage hjem over havet i 1503. Jeg, Paul Dolstein, var der og Ridder Sigmund List var vores oberst.«²⁶

Hvorvidt kong Hans nu adlede alle 1.800 mand, kan der stilles spørgsmål ved. Ligeså kan der stilles spørgsmål ved, hvorvidt antallet af modstanderne var 15.000, og om det nu også kun var bondesoldater, især hvis man undersøger, hvordan Paul Dolstein tegnede dem. Hans tegninger viser en langt mere professionel hær. Dens udrustning og våben passer ikke med en bondehær.

Denne kilde viser, at kong Hans fortsat brugte landsknægte selv efter hans militære fiasko i Ditmarsken. Vi kan også læse, at han belønnede

Figur 6. Landsknægten Paul Dolsteins tegning af slaget ved Elfsborg. Foto. Politikens og Gyldendals Danmarks Historie.

dem med titler og en god løn. Det antyder, at kongen nærrede en form for respekt for sine tyske soldater, ellers kunne han bare have betalt dem og undladt adelstitlerne.

At en ridder var oberst, var slet ikke unormalt. Det var kutymen, at lavadelsmænd hægtede sig på et landsknægteregiment og blev dets anfører. En bonde og adelsmand trådte begge ind i kompagniet på samme præmisser for at vinde ære og penge; men det er som regel kun bonden, der bliver set som troløs og ukristelig.

Et godt indblik i livet som landsknægtekommandør har vi fra Wilwolt von Schaumberg (1446-1510), en frankisk lavadelig ridder, der tjente som officer i de tidlige landsknægtekompanier. Efter sin karriere som landsknægt fik han skrevet sin biografi. I denne fortæller han om, hvordan han tit havde problemer med at betale sine soldater, om hvordan hans kompagni kunne overvinde de franske riddere til hest og også andre landsknægtekompanier ved korrekt brug af hellebarder, piker og katzbalger.²⁷ Ja ifølge ham selv opfandt han nærmest pindsvineformationen, som var den tætte spydformation, landsknægtene kæmpede i. Plyndringer hørte også til dagligdagen for Wilwolt, og ligeså gjorde drab på civile. Wilwolts biografi er en ren Baron von Münchhausen fortælling, hvor alt bliver overdrevet. Kampe, hvor de er omringet 1:20, er ikke unormale i hans fortællinger. Men

ikke desto mindre giver bogen et indblik i, hvor stor fokus der var på hæder og rigdom for dem, der kæmpede i et landsknægtekompani i starten af 1500-tallet. De historier, Wilwolt fortæller, passer ufatteligt godt sammen med, hvordan kong Hans belønnede og behandlede sine landsknægte. Der er derfor intet unormalt i kong Hans' ophøjelse af landsknægte til adelen. Det ændrede sig dog i takt med, Luthers tanker vandt udbredelse i Danmark.

Reformationen og Grevens Fejde

Da Christian endelig kunne kalde sig for kong Christian 2. efter sin katolske fars død i 1513, gik der ikke lang tid, før Luthers tanker vandt indpas i Danmark.²⁸ Dette påvirkede ikke umiddelbart brugen af landsknægte. De var forsat en fast del af den danske hær. Efter det Stockholmske Blodbad i 1520 og dets følger var Christian 2. afhængig af landsknægtene for at kunne fastholde sin magtposition. I 1522 havde kongen flere tusinde landsknægte ansat under den danske krone. Deres betaling var på over 20.000 gylden, en enorm udgift for staten.²⁹ Kongen må have haft problemer med betalingen af deres løn, for da hans farbror, hertug Frederik af Gottorp (1471-1533), erklærede oprør mod kongen, nægtede landsknægtene på Fyn at kæmpe, da de ikke havde fået løn. Vi ved også, at kongens fjender ved at

bevogte Elben sørgede for, at kongen ikke kunne få friske forsyninger af landsknægte fra Tyskland.

Christian 2. tabte kampen om kronen, og hertug Frederik kunne nu kalde sig Frederik 1. Christian levede så i eksil i Nederlandene, og derfra sendte han en masse propaganda til Danmark og Norge om, at han var den retmæssige konge. Et af de mest kendte billeder fra den tid portrætter kongen til hest omgivet af landsknægte. Det endte dog med, at Christian 2. blev taget til fange og sendt til Sønderborg slot.

Efter Frederik 1. havde kuppet sig til tronen, var han nu konge i en uni-

on, der befandt sig på randen af en religiøs, social og politisk krise. Han måtte være varsom, og derfor måtte han udstationere tropper i flere byer for at holde ro og orden. Landsknægtene blev nu mere og mere brugt af de danske konger også i fredstider. Det var en dyr løsning, men den virkede. Et eksempel på dette kendes fra *Kroniken om Gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark*. Denne bog blev skrevet af munkeordenen gråbrødrene for at indberette til kongen om de overgreb, der blev begået imod dem af lutheranerne. I kapitlet om fordrivelsen fra Ystad beskrives det, hvordan de udenlandske landsknægte med

Figur 7. Christian 2. med sine landsknægte. Foto: Det Kongelige Bibliotek, København.

stor gru så på, hvordan lutheranerne fordrev munkene.

Ifølge krøniken udbrød landsknægtene »*hvor grusomme og umenneskelige er ikke borgerne i denne by!*« og »*hvor umildt folket dog er i det danske land! Da munkene blev forjaget i vort fædreland, slog eller mishandlede man dem dog ikke således; nej, man forsynede dem tværtimod med klæder, penge og andre livsfornødenheder.*«³⁰

Når selv landsknægtene syntes, at det var for galt, så var det slemt. Det er i hvert fald den tanke, munkene havde, da de skrev dette til kongen. Hvorvidt landsknægtene overhovedet sagde noget, kan diskuteres. Men det vigtige for denne artikel er omtalen af, at der var udstationeret landsknægte i fredstid i rigets byer.

Freden varede dog ikke ved. Da Frederik 1. døde, begyndte den store danske borgerkrig Grevens Fejde, hvor Christian 2. nu kæmpede om magten med sin fætter Christian 3., begge med en solid brug af landsknægte. På Nyborg Slot blev der af hofmester Oluf Nielsen Rosenkrantz (1490-1545) personligt sendt 50 landsknægte til Sønderborg slot for at beskytte Christian 3.s søn Hans.³¹ Her ses, hvordan særlige landsknægte kunne nyde stor anseelse helt fra toppen af magtelisten. At beskytte kongens søn i en borgerkrig er ikke en opgave, man uddelegerer til hvem som helst. Det bevidner en stor tiltro til landsknægtene. Dette er ikke en unik historie, da både Christian 2. og Frederik 1. før havde brugt lands-

Figur 8. Den flamske maler Simon De Vos' maleri *Marodierende Soldaten fra 1603*. Her ses et par landsknægte drikke, flirte samt skræmme de civile. Foto: Mathias Schmidt Tryggedsson.

knægte som personlige livvagter. Ikke desto mindre er det et vigtigt kapitel i historien om, hvordan de danske konger brugte landsknægtene. Deres rolle var langt større end bare lejesoldater.

De fungerede dog stadig hovedsageligt som drabelige lejesoldater. Hele landet led under borgerkrigen og de plyndringer og mord, der fulgte med. Nyborg by oplevede selv gentagne gange krigens gru under borgerkrigen.

Da Christian 2.s tropper belejrede Nyborg Slot, var Christian 3.s tropper inden for murene. Da slotet faldt, var tabet for Christian 3. 300 ryttere og 500 knægte.³² Under denne belejring havde Christian 3.s tropper dog også foretaget et udfald og sat byen i brand, så borgerkrigen satte heftige og dybe spor i Nyborg. For landsknægtene var dette en indbringende periode, da begge stridende parter var i et kapløb om at have flest tropper, så der var penge at hente, hvis man var villig i at gå i krig. Da borgerkrigen sluttede, og Christian 3. kunne sætte sig på tronen, var hans krigsgæld på 1½ mio. gylden.³³

Landsknægtene forsvandt dog ikke efter krigen. De var nu blevet en fast del af det militære billede og optræder gentagne gange i kilderne. I årene efter fejden handler mange kilder om at betale og belønne landsknægtene for deres præstationer under borgerkrigen. Christian 3., som efter

borgerkrigen sad tungt i Nyborg, pantsatte for eksempel Skiverhus til en købmand, som så til gengæld skulle betale et par lejesoldater for deres ydelser i den forgangne fejde.³⁴

Den øverste leder af Den kongelige Majestæts landsknægte, Jacop Vints, blev for sin troskab belønnet med en bondegård ved Køge.³⁵ Også senere i Christian 3.s regeringsperiode møder vi landsknægtene i kilderne. I Christian 3.s regnskaber var betalingen af landsknægte fordelt over hele riget. Den 29. september 1558 betalte kongen 1.012½ daler for at beholde to landsknægtekompagnier et halvt år i henholdsvis København og Kalundborg.³⁶ Et andet sjovt eksempel er, at kongen må betale et kompagni landsknægte i Flensborg af egne penge, da den lokale greve havde glemmt det. Noget kongen ifølge kilderne fandt meget pinligt.³⁷ Den store udbredelse må have resulteret i, at kompagnierne ofte skulle over bæltet, og landsknægtene må derfor ofte have været en del af bybilledet i Nyborg.

Mere tragiske var de omstrejfende landsknægtetveteraner. Efter krig og kamp endte nogle landsknægte deres dage med at strejfe rundt som nedbrudte og forhutlede mennesker. Kongen havde en vis sympati for disse strejfende landsknægte og betalte gentagne gange for, at de kunne komme til læge eller få nogle mønter til mad og husly.³⁸ Det var ikke unormalt, at soldater endte deres dage som

strejfer og enspændere. Fra Tyskland har vi kilder på, hvordan det ikke var ualmindeligt for bødler at henrette omstrejfende landsknægte. Deres historie er næsten altid den samme. De var kommet hjem fra krig og kunne ikke tilpasse sig. De søgte ud i skovene for at isolere sig og/eller fandt sammen med andre veteraner. For nogle af dem endte det med, at de levede som landevejrsrøvere, indtil de blev fanget, dømt og henrettet.³⁹ Et tilsvarende billede tegner sig i Danmark, selvom vi ikke har de samme kilder til rådighed. I hvert fald forsøgte kongen af hjælpe landsknægteveteraner i nød også i Danmark.

De mange landsknægte i riget har naturligvis også påvirket den almene

Figur 9. Landsknægt som gås. Et dejligt komisk billede fra Vinderslev Kirke. Foto: Nicolai Knudsen.

befolkning. Billedet af dem var bestemt ikke positivt. Selvom de brugte mange penge på øl, prostituerede og klæder i fredstid, så frygtede man dem stadig for deres voldelige adfærd. Man havde nok heller ikke glemt, hvordan de plyndrede og hærgede landet under borgerkrigen. Et godt eksempel på dette negative billede er et kalkmaleri fra Vinderslev Kirke. Kalkmaleriet er fra midten af 1500-tallet og portrætterer en landsknægt som en dum gås. Mere ligetil kan det næppe siges. Man kan forestille sig, hvordan de lokale har siddet under gudstjenesten og haft et lille smil på læben, hver gang de kiggede op i loftet.

Frygten for de omstrejfende landsknægte og den ulykke, de bragte med sig, må have været en fast del af hverdagen. Hertug Adolf af Holsten (1526-1586) brugte dem som undskyldning for selv at hyre en hær af lejesoldater, som kunne bruges til at beskytte lokalbefolkningen imod de omstrejfende landsknægte.⁴⁰ At Adolf skulle beskytte sit folk var dog en løgn. Adolf ville bruge hæren til at generobre Ditmarsken. Men en anden kom ham i forkøbet.

Den unge konge

Christian 3. døde i 1559, og hans søn Frederik 2. skulle nu overtage magten. Han manglede stærkt den prestige og legitimitet, en konge skulle ha-

ve. En hurtig krig ville kunne styrke disse mangler. Ditmarsken var det bedste bud på en hurtig krig. Det sviende nederlag i 1500 havde i 59 år vanæret den danske krone. Den unge konge ville personligt lede felttoget. Han skulle ikke gemme sig på et slot. Frederik 2. var en habil rytter og dygtig til fægtning, kort sagt en rigtig ridder, og hans ridderideal tillod ham ikke at lade andre kæmpe hans kampe. I 1559 erklærede Frederik 2. Ditmarsken krig. Hans angrebshær var på ca. 17.800 mænd, hvor størstedelen var landsknægte.

Blandt disse landsknægte var der også den norske lavadelsmand Enno Brandrøk (1538-1572), en person vi vil støde på flere gange i den nordiske landsknægtehistorie.

Krigen blev hurtig, men blodig. Kongen oplevede nok for første gang, hvordan de idealer, han havde om, hvordan en krig var, ikke passede med virkeligheden. Det var især landsknægtene, der viste kongen krigen realiteter. Spioner for Ditmarsken blev udsat for tortur af landsknægtene, ikke kun for at få oplysninger om fjenden, men også for at finde skjulte skatte, som Ditmarskens borgere havde gravet ned.⁴¹

Det, at landsknægtenes økonomi var afhængige af plyndringer, var noget, kongen ikke var særlig glad for. Kongen fandt hurtigt ud af, at selvom han ikke selv ville plyndre et område, betød det ikke, at landsknægtene ville følge hans eksempel.

De nægtede faktisk at kæmpe, hvis de ikke måtte plyndre. Derfor måtte kongen udnævne en byttemester, som kunne organisere plyndringerne og derefter dele byttet med landsknægtene. Derudover drak landsknægtene sig så fulde efter en plyndring, at halvdelen ikke kunne kæmpe dagen efter.⁴²

Selv fredsforhandlinger blev gentagne gange brudt af landsknægtene. Et eksempel på dette var, at de brændte en kirke ned af lutter ked-somhed.⁴³

Kongen udtalte senere: »Disse knægte kunne meget vel gøre én ked af krigen; og min lyst til at bruge dem oftere i fremtiden har de betaget mig. Penge har de fået, flere end de har fortjent, og dog tør de vove slig ulydighed og så skammeligt et mytteri for byttets skyld. Hvad ville det blive til, hvis de havde sold til gode?»⁴⁴

Man skulle efter sådan en tale tro, at landsknægtene ville være fortid i riget. Men tiden krævede lejesoldater, og landsknægtene var nogle af de bedste, man kunne få. Dog er der tegn på et paradigmeskift i Frederik 2.s regeringsperiode, hvor man bliver mere og mere trætte af lejesoldater og begynder at stille flere krav til dem.

Krigen kom hurtigt til riget igen. Frederik 2. gik nu i krig imod den svenske konge Erik 14. (1533-1577). Det handlede om at blive den domi-

Figur 10. Slaget ved Dithmarsken og landsknægtene, der indtager Meldorf. Fra bogen *Res gestae serenissima... domini Friderici II* (1589). Foto: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek.

nerende magt i Norden. Den nordiske syvårskrig (1563-1570), som den ville blive kaldt sidenhen, var en udmattende krig for begge parter, og igen blev landsknægtene brugt til stor skade for civilbefolkningen.

Frederik 2. måtte igen mod sin vilje leje landsknægtekompagnier syd fra grænsen. Den Nordiske Syvårskrig krævede, at enorme mængder af tropper og forsyninger blev transporteret mod Sverige, og Nyborg har i denne periode, som så mange andre gange før været overrendt af tropper, der skulle over bæltet.

Midt under krigen var der så mange soldater, der skulle transporteres fra Nyborg, at kongen befalede,

at alle skibe fra Korsør skulle af sted til Nyborg for at hjælpe.⁴⁵ Transporten foregik også den anden vej, hvor det især var svenske krigsfanger, der blev transporteret. Den 24. februar 1566 gav kongen ordre til, at de svenske krigsfanger skulle transporteres til Nyborg Slot.⁴⁶ Det var svenske adelsmænd, så de blev behandlet relativt godt. De måtte gå frit rundt inden for byens volde, men måtte trods alt ikke have deres egne hoffolk med sig.

Under krigen kan man finde gentagne beviser på, at Frederik 2. ikke stolede på landsknægtene. Flere gange var kongen sikker på, at landsknægtene ville skifte side, når deres

årskontrakt udløb.⁴⁷ Frederik 2. var sikker på, at den eneste måde, han kunne sikre sig deres loyalitet på, var at give en god sold og mad, for ellers ville de under felttoget skabe »forhindring paa toget«.⁴⁸ Derfor blev der udskrevet en del skatter i det dansk-norske rige. Den 24. november 1568 udskrev kongen nye skatter, som skulle betale for landsknægtene, og ingen af de større byer gik fri. Både Nyborg og Kerteminde skulle hver betale 600 daler til kongen.⁴⁹ Lidt over et år senere udskrev kongen atter nye skatter. Kongen skyldte 13.000 daler til landsknægtene, og beløbet blev større og større.⁵⁰ Denne gang måtte Nyborg og Kerteminde betale 300 daler i krigsskat.⁵¹

Under krigen dukker Enno Brandrøk op igen. Den norske Enno havde tidligt valgt livet som lejesoldat og havde kæmpet både i England, Ungarn, Frankrig og nu to gange for den danske krone.⁵² Han endte med personligt at møde Frederik 2. flere gange. Da Frederik nægtede at give ham en adelstitel, som de forrige konger havde gjort, blev Enno så rasende, at han midt under krigen skiftede side. I 1567 trådte han frem for den svenske konge, Erik 14., der endte med at vise ham den ære at bevogte det kongelige slot Gripsholm i 1569. Det var en fejl! Enno ribbede slottet og brugte de næste mange år rundt om i Europa som henholdsvis charlatan og lande-

vejsrøver, inden han blev fanget og radbrækket i Düsseldorf. For Frederik 2. måtte Enno være endnu et bevis på landsknægtenes mangel på loyalitet.

Efter krigen sluttede den 15. juli 1570, brugte kongen stadig landsknægte som en besættelsesmagt i de områder, han havde erobret i Sverige, indtil de skulle leveres tilbage til den svenske krone. Et af de steder var en gammel kending, nemlig Elfsborg. De landsknægte, der havde erobret Elfsborg under krigen, skulle afløses af 110 knægte, som kongen stoledede på. De skulle nu blive på Elfsborg, til den svenske konge overtog det igen.⁵³

Det blev dog for meget for kongen med alle de landsknægte. Overalt i riget krævede de, at deres betaling skulle falde med det samme, og hvis de ikke fik den, plyndrede de lokalbefolkningen. Nede i Flensborg opholdt sig et kompagni, som kongen ikke havde betalt. Den 10. oktober 1572 befalede kongen, at Peder Oxe (1520-1575) skulle sende en karl fra København til Flensborg med den betaling, han selv fandt værdig til landsknægtene, samt lidt tøj og andre værdigenstande.

Derefter skulle karlen lade sige til knægtene »at de jo kan huske, hvorledes de havde tjent Kongen, og hvad de have udrettet for Pengene; naar Kongen havde Brug for dem, kunde de stampe og mutte, Kongens arme Undersaater havde de fordrævet, og hvor

de have ligget have de haft deres fri Slamp; desuden havde de ingen Breve på Pengene, og det, Kongen nu gør, gør han af Naade, saa de maa betænke sig paa at modtage Pengene og dermed pakke sig ud af Kongens Land, saafremt denne ikke skal gribe til andre Forholdsregler.»⁵⁴ Så på godt dansk skulle karlen sige, at kongen syntes, de var nogle dovne hunde, og at de skulle være tilfredse med den betaling, de fik, og hvis der var mere brok fra dem, så blev der ballade. Frederik 2. havde fået nok af landsknægtene i Flensborg.

Krigsartiklen

fra d. 11 december 1564

Dette var hverken første eller sidste gang, kongen sagde fra over for landsknægtene. Den vigtigste kilde, der beskriver kongens mistro til landsknægtene, er også den, der fik størst indflydelse på den danske hær i dag.

Den 11. december 1564 udarbejdede kongen en ny krigsartikel. Grunden var, at den danske krigsførelse var ved at gå i stå grundet mangel på regler og love for landsknægtekompagnerne. Derfor indkaldte kongen til et hastemøde på Nyborg Slot. Nu skulle der orden og disciplin i hæren.⁵⁵ Krigsartiklerne beskriver, hvordan en hær under dansk tjeneste skal opføre sig. De mange paragraffer viser et billede af en konge, der er træt af landsknægtene plyndringer og voldtægter. Han

forbyder landsknægtene at voldtage kvinder, der er gravide eller lige har været det, jomfruer, børn, gamle koner, nonner og adelige.⁵⁶ Straffen var døden.

Slut var det med at plyndre og hærge byer og slotte, når de blev indtaget. Kun med kongens tilladelse måtte man dette. Efter et slag skulle soldaterne stoppe deres voldelige adfærd og ikke forsætte med at slå ihjel og plyndre i de nærliggende byer. Landsknægte, der sov på vagten og ikke vedligeholdt deres våben og rustning, blev straffet med dødsstraf. Landsknægtene måtte ikke engang drikke sig fulde og slås indbydes mere. Så et

Figur 11. Landsknægten kom fra fanden selv. Dette tyske propagandastik fra renessancen viser, hvordan djævelen spiser præster og skider landsknægte. Foto: Wikimedia Commons.

godt gammelt kroslagsmål var fortid nu.⁵⁷ Ja, der kom så sandeligt nye boller på suppen.

Visse paragraffer i krigsartiklerne bygger dog på enkeltsager eller personlige sager fra kongens side. Her kan nævnes, at landsknægtene blandt andet ikke måtte bande, spille trompet op ad kongens telt og slå bødlen ihjel, når han skulle henrette en.⁵⁸ Krigsartiklerne beskrev yderligere, hvordan kongen nu var øverste autoritet, og hvis landsknægtene lavede for meget ballade såvel i krig som i fredstid var straffen som regel døden.⁵⁹

Krigsartiklerne ændrede den danske hær og gjorde stærkt op med landsknægteproblematikken. De danske konger var godt nok stadig afhængige af dem, men nu skulle de indordne sig i den danske hær.

Så endnu engang var Nyborg blevet en del af kongernes og Danmarks historie. Man kan fristes til at skrive, at en mindre militær revolution startede i Nyborg.

De sidste landsknægte

Efter Frederik 2. var landsknægtene ved at blive udskiftet med mere moderne tropper, men man kan stadig finde dem i perioden efter Frederik 2., nemlig under hans søn Christian 4., nemlig under hans søn Christian 4.. I 1642 skulle lensmanden på Nyborg Slot, Mogens Kaas (1570-1656), fejre sin søns bryllup. Der havde dog før været problemer med de udenlandske soldater, som opholdt

sig i Nyborg. I 1624 var de så slemme, at kongen måtte forbyde nyborgenserne at flygte fra byen.⁶⁰ Mogens var bange for ballade i byen under brylluppet og skrev til Christian 4. om sin frygt. Christian 4. gav tilladelse til, at soldaterne blev flyttet fra Nyborg til Kerteminde under brylluppet, så der ikke opstod »tvistigheder mellem dem og hoffolkene.«⁶¹

Derefter forsvandt landsknægtene langsomt ud af historien i Danmark og Europa, men som vi kan se, har de haft en enorm indflydelse på kongerne. Fra kong Hans til Christian 4. har landsknægtene været et fast inventar i den danske krigsførelse. I dette turbulente kapitel af Danmarks-

Figur 12. Landsknægtene er tilbage i Nyborg. Billedet er taget under Danehofmarkedet 2017. Landsknægtene er undertegnede (i den gule dragt) og Dennis Viberg (i den hvide dragt). Den gule landsknægtedragt er blevet fremstillet takket været Nyborg Slots Dragtlaug. En kæmpe tak for denne smukke dragt, som der er blevet lagt flere hundrede timer i. Foto: Emil Andersen.

historien, hvor Danmark konstant var i krig, var de at finde på slagmarken. Når kongerne sad med deres krigsministerier, var landsknægtene tit på dagsordenen. Danmark ville slet og ret ikke kunne have kæmpet sine krige uden landsknægtene. Vi har set, hvordan de forskellige danske regenter har set på landsknægtene med stor forskellighed.

I Nyborg har landsknægtene været en fast del af bybilledet og har været med til at ændre byen med deres plyndringer og ildspåsættelse. Det er næsten umuligt at komme med et tal

på hvor mange landsknægte, der har passeret igennem Nyborg, når Danmark var i krig, og hvor mange, der har levet her i fredstid. Men der kan ikke herske tvivl om, at de var en del af bybilledet og historien i Nyborg i 1500-1600 tallet.

Tak til Claus Frederik Sørensen fra Østfyns Museer for gode input og diskussioner og tak til Jørgen Walseth fra Tøjhusmuseet for de gode billeder af katzbalgeren.

Litteratur:

- Christian III's Rentemesterregnskaber. Bind 4: 1557-58*, red. Søren Balle og Niels Bolwig Gert, København 1999.
- Cristini, Luca S., *I Lanzichenecchi. Le milizie germaniche fra fine 400 e 500*, Soldiershop 2003.
- Corpus Constitutionum Daniae: Forordninger. Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660*, red. V.A. Secher m.fl., København, 1887-1888.
- Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, red. Kr. Erslev og W. Møllerup, København 1882.
- Forster, Marc R., »The Thirty Years' War and the Failure of Catholicization«, i *The Counter Reformation: The Essentials Readings*, red. David M. Luebke, Oxford 1999, s. 163-197.
- Fronsperger, Leonhard, *Kriegsbuch. 1: Von Kayserlichem Kriegs-Rechten, Malefitz vnd Schuldt-händlen, Ordnung vnd Regiment*, Frankfurt 1596.
- Funke, Nikolas Maximilian, *Religion and the Military in the Holy Roman Empire c.1500-1650*, University of Sussex 2011.
- Grinder-Hansen, Poul, *Frederik 2. Danmarks Renæssancekonger*, Gyldendal 2013.
- Harrington, Joel F., *Bøddel af Guds Nåde: En skarpretters dagbog 1573-1617*, Lindhardt og Ringhof 2013.
- Hedegaard, E.O.A., *Landsknægtene i Danmark i det 16. århundrede: En kulturhistorisk studie*, Helsingør 1965.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1561-1565.*
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1566-1570.*
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1571-1575.*
- Kancelliets Brevbøger Vedrørende Danmarks Indre Forhold 1627-1629.*
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1637-1639.*
- Kroniken om Gråbrodrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark*, oversat af Henning Heilesen, København 1967.

- Huitfeldt, Arild, *Danmarks Riges Krønike: Christian III.s Historie. 1595*, reprografisk genudgivet København 1976.
- Jørgensen, A.D., »Undersøgelser vedrørende Danebroge og det danske kongevåben«, *Historisk Tidsskrift*, 6. rk., bind 1 (1887-88), s. 148-194.
- Kofoed, Louise og Thirup-Sorknæs, Emil, *Danmarks Krige*, Statens Forsvarshistoriske Museum 2013.
- Machiavelli, Niccolo, *The Prince*, Harper Collins 2015.
- Molbech, Christian, *Historie om Ditmarskerkrigen AAR Femten Hundrede og Ditmarskens Erobring under Kong Frederik den Anden med en historisk Udsigt over Ditmarskerfolket*, København 1813.
- Moore, John C., *Pope Innocent III (1160/61-1216): To Root Up and to Plant*, University of Notre Dame Press 2003.
- Olsen, Otto, *Fægtningens og duellens historie i Danmark: Brug af blanke Vaaben fra Vikingetiden til vore dage*, København 1932.
- Pfister-Burkhalter, Margarete, *Urs Graf. Federzeichnungen: 36 Bildtafeln*, Insel-Verlag 1960.
- Porsmose, Erland, *Konge af Luthers nåde: Reformationen og kampen om kongemagten*, Østfyns Museer 2017.
- Porsmose, Erland, *Kongen kommer*, Østfyns Museer 2015.
- Retfærdig Krig. Om legitimeringer af krig og voldsudøvelser i historien*, red. Carsten Selch Jensen, Odense 2006.
- Richards, John, *Landsknecht Soldier 1486-1560*, Osprey 2003.
- Wilwolts von Schaumburg, *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg*, red. Adelbert von Keller, Tyskland 1859.
- Wedgwood, Cicely V., *The Thirty Years War*, New York 2005.

- 1 Hedegaard, s. 26.
- 2 Hedegaard, s. 159.
- 3 For mere info omkring idéen om »Retfærdig krig«, kan bogen Retfærdig Krig redigeret af Carsten Selch Jensen stærkt anbefales.
- 4 Oversat fra engelsk af undertegnede: Moore, s. 175-76.
- 5 <http://www.legionofmarytidewater.com/faith/ECUM11.HTM>.
- 6 Funke, s. 24.
- 7 Machiavelli, kap. 12.
- 8 Cristini, s. 5-8.
- 9 Funke, s. 5.
- 10 Oversat fra engelsk af undertegnede: Wedgwood, s. 87.
- 11 Funke, s. 6.
- 12 Oversat fra engelsk af undertegnede: Funke, s. 7.
- 13 Forster, s. 167.
- 14 Olsen, s. 86.
- 15 Cristini, s. 67.
- 16 Graf, s. 39-45.
- 17 Cristini, s. 49.
- 18 Cristini, s. 51.

- ¹⁹ *Krigsbuch*, s. cxxxix.
- ²⁰ Cristini, s. 53.
- ²¹ Cristini, s. 49.
- ²² <http://www.museum-albersdorf.de/HEMMSTED/SCHGARDE.HTM>.
- ²³ *Danmarks krige*, s. 10-16.
- ²⁴ Jørgensen, s. 164-78.
- ²⁵ Richards, s. 51.
- ²⁶ Oversat fra engelsk til dansk af forfatteren. Den engelske udgave kan findes på s. 51 i John Richards bog.
- ²⁷ Keller, s. 168-72.
- ²⁸ Porsmose 2017, s. 17-19.
- ²⁹ Porsmose 2017, s. 71.
- ³⁰ Heilesen, s. 68.
- ³¹ Huitfeldt, s. 56.
- ³² Porsmose 2015, s. 193-96.
- ³³ Porsmose 2017, s. 143.
- ³⁴ *Danske Kancelliregistranter*, s. 85.
- ³⁵ *Danske Kancelliregistranter*, s. 333.
- ³⁶ *Christian III's Rentemesterregnskaber*, s. 202.
- ³⁷ *Christian III's Rentemesterregnskaber*, s. 314.
- ³⁸ *Christian III's Rentemesterregnskaber*, s. 143 og 152.
- ³⁹ Harrington, s. 182-90.
- ⁴⁰ Grinder-Hansen, s. 62.
- ⁴¹ Grinder-Hansen, s. 66.
- ⁴² Grinder-Hansen, s. 70.
- ⁴³ Molbech, s. 225.
- ⁴⁴ Molbech, s. 201.
- ⁴⁵ *Kancelliets Brevbøger 1561*, s. 437.
- ⁴⁶ *Kancelliets Brevbøger 1566*, s. 19.
- ⁴⁷ *Kancelliets Brevbøger 1561*, s. 517.
- ⁴⁸ *Kancelliets Brevbøger 1566*, s. 509.
- ⁴⁹ *Kancelliets Brevbøger 1566*, s. 406.
- ⁵⁰ *Kancelliets Brevbøger 1566*, s. 504.
- ⁵¹ *Kancelliets Brevbøger 1566*, s. 513.
- ⁵² https://nbl.snl.no/Enno_Brandrøk.
- ⁵³ *Kancelliets Brevbøger 1571*, s. 17.
- ⁵⁴ *Kancelliets Brevbøger 1571*, s. 176-77.
- ⁵⁵ Grinder-Hansen, s. 121.
- ⁵⁶ *Corpus*, s. 264.
- ⁵⁷ *Corpus*, s. 264-69.
- ⁵⁸ *Corpus*, s. 263, 266 og 269.
- ⁵⁹ *Corpus*, s. 264.
- ⁶⁰ *Kancelliets Brevbøger 1627*, s. 263.
- ⁶¹ *Kancelliets Brevbøger 1637*, s. 74.